

Musée universitaire de Louvain

Tumulus

Montagnes d'éternité

| Bezoekersgids

 UCLouvain

Montage Julien Bayot / Photo Guy Focant © SPW - AWaP

| Inhoudsopgave

1. Van representatie naar realiteit	6
2. Tijdloosheid en universaliteit	16
3. Chronologie van de Europese tumuli	21
4. Perceptie en gebruik van tumuli	26
5. Tumuli in het moderne en hedendaagse landschap	29
6. De hedendaagse tumulus	32

Deze bezoekersgids verschijnt bij de tentoonstelling

Tumulus. Montagnes d'éternité

in Museum L van 11.10.2019 tot 19.01.2020.

Teksten

Laurent Verslype UCLouvain, CRAN & CSSA asbl / **Anne-Michel Herinckx** CSSA asbl
met bijdragen van **Nicolas Cauwe** MRAH, UCLouvain en CSSA asbl / **Olivier Latteur**
UCLouvain et UNamur

Redactionele follow-up

Élisa de Jacquier & Clémentine Roche UCLouvain, Musée L / **Catherine Coquelet** UCLouvain,
CRAN & CSSA asbl / **Véronique Jonet** UCLouvain, CRAN / **Fabienne Vilvorder** UCLouvain,
CRAN & CSSA asbl

Verwerking van grafische documentatie

Véronique Clarinval CSSA asbl

Lay-out

Julien Bayot Musée L

Zonsondergang boven de koninklijke tumuli van Gamla Uppsala, 6e eeuw na Chr., Zweden, in 2017 / Foto Sergey Dzyuba.

“Als je allerlei materiaal zich gedurende een bepaalde periode laat opstapelen, en als je bovenaan in het midden dingen blijft toevoegen, dan ontstaat er uiteindelijk een vrij kegelvormige tumulus met een cirkelvormige basis. (...) Je zou kunnen zeggen dat een tumulus net ontstaat omdat het materiaal waaruit hij bestaat, voortdurend verder wegzakt. Een tumulus heeft geen fundering, en is ook nooit afgewerkt.”

Extract na de Franse versie van T. Ingold, *Faire. Anthropologie, archéologie, art et architecture*, vertaald van het Engels door H. Gosselin, 2017, Paris, Dehors, p. 167-168.

Tumulus

| In woorden gevat

Of een tumulus nu een prestigieus individueel graf is of een collectieve begraafplaats, de herinnering eraan wordt in elke periode van de geschiedenis levendig gehouden door de lokale gemeenschappen.

Tumuli vertellen ons meer over de geloofsovertuiging en de kennis van de mens. Ze vormen een uiting van de organisatie van samenleving. Ze weerspiegelen macht en bakenen territoria af.

In elke streek op aarde en in elke periode van de geschiedenis worden de bouw en het behoud ervan anders ingevuld. Vrijwel overal bestaat er dan ook een woord dat verwijst naar deze kunstmatige heuvels.

Silbury Hill, de grootste Europese tumulus, heeft een hoogte van 40 m, 3^e millennium voor Chr., Verenigd Koninkrijk / Foto Stevekeiretsu.

1. Van representatie naar realiteit

1.1. Van legende tot definitie

| Een steentje in de schoen... van een reus

In veel delen van Noord-Europa wordt het ontstaan van tumuli en megalieten in de volksgebruiken toegeschreven aan reuzen die modder van hun schoenen schudden of er een steentje uit halen. Ook zouden tumuli ontstaan wanneer een fee of zelfs de Maagd Maria haar schort leegschudt. Andere vertellingen geven het ontstaan van tumuli een schijn van geloofwaardigheid. Ze zouden gevormd zijn met aarde die boeren en pelgrims meebrachten in een mand, kruiwagen of hun hoed. Of Romeinse soldaten zouden met hun helm aarde hebben geschept om het stoffelijk overschot van een gesneuvelde generaal te bedekken.

| Witte wieven en schatten

Tijdens de 16^e eeuw werden met de term 'witte wieven' zowel gevaarlijke geesten bedoeld als dansende feeën. In de 17^e eeuw wordt geschreven dat de witte wieven in tumuli wonen. Deze worden afgebeeld als echte huizen met een raam waar ze het hoofd doorsteken. Tumuli waren zogezegd ook plaatsen waar heksen en demonische wezens samenkwamen. Wie ze durfde te betreden, kon ten prooi vallen aan de bewakers van de schatten die erin verborgen lagen, en aan fantasiedieren, trollen of dwergen. Op zoek naar een denkbeeldige buit, een gouden geit of een gouden kalf verkochten plundersaars hun ziel aan de duivel.

J. Picardt, *Korte beschryvinge van eenige vergetene en verborgene antiqutieten der provintien en landen gelegen tusschen de Noord-Zee, de Yssel, Emse en Lippe [...]*. Chap. IX. *Van de woonplaatsen der Witte Wijven*, Amsterdam, 1660 © Rijksmuseum Amsterdam.

| Een tumulus plunderen : een echte saga !

Veel IJslandse saga's verhalen over avontuurlijke plundertochten van grafheuvels om uiteenlopende redenen : wraak voor een overleden leider of zijn familie, de symbolische herovering of opeising van de rechten op een gebied, de overdracht van machtssymbolen of de rechtvaardiging van het huwelijk met een erfgename. De tumuli verbergen houten grafkamers waarin zich de overblijfselen of as van de overledene bevinden, samen met wapens, paarden en geofferde dienaars. In de meest prestigieuze exemplaren bevonden zich schepen die plaats boden aan een groot aantal opvarenden. Veel van de indringers stierven meteen nadat het graf werd geschonden als gevolg van wasems en infecties.

Tumulus van Oseberg, zicht op het schip tijdens de opgravingen in 1904 en het transport naar het museum in 1926, Noorwegen
Foto's Olaf Væring en Neupert © Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.

De saga van Rolf zonder Land. ‘Mijn eerste wens’, zei de prinses, “is dat er een grafheuvel wordt gebouwd voor mijn vader, een grote heuvel met een mooi ingerichte kamer vanbinnen, omringd door een hoge palissade. De grafheuvel moet zich ver weg op een afgelegen plek bevinden. Naast de koning moeten waardevolle voorwerpen en goud in de grafkamer worden geplaatst. Hij moet zijn wapenrusting en zijn zwaard dragen. Hij moet op een zitbank rusten en naast hem moeten zijn gesneuvelde kampioenen te ruste gelegd worden. Geen van uw manschappen mag een hand leggen op het paard Dulcifal. Dat zal zijn eigen weg zoeken. [...] Zijn grafheuvel zal zo sterk worden gebouwd met stenen en platen dat hij door geen enkele mens kan worden geopend. [...] Er werd een grafheuvel gebouwd en daar werd koning Hreggvidor in geplaatst. Ingigerdr was de laatste die de grafheuvel verliet. Ze liet er in het geheim twee wapenrustingen heen brengen en plaatste die op de knieën van haar vader. Daarna werd de grafheuvel afgesloten [...]”

Extract uit de *saga van Rolf zonder Land*, na de Franse versie van *Sagas légendaires islandaises*, vertaald, gepresenteerd en geannoteerd door Régis Boyer met de hulp van Jean Renaud, Anacharsis, Toulouse, 2012, p. 151.

1.2. Getuigen van het verleden

| Tumuli en helden

In geschreven bronnen kunnen we lezen over het gebruik en de perceptie van tumuli, lang voordat ze werden onderzocht. Zo wordt in de Ilias de dood beschreven van Patrocles, die tijdens het beleg van Troje gedood werd door Hector, en zijn begrafenis met plengoffers, dierenoffers en offers van jonge Trojaanse edelen. Zijn as, begraven onder een grote tumulus, zou weldra herenigd worden met die van Achilles, die op zijn beurt werd gedood nadat hij hem had gewroken. Op amforen van eind 6^e, begin 5^e eeuw voor Christus wordt boek 24 van de Ilias geïllustreerd: Achilles laat het lijk van Hector rond de tumulus van Patrocles slepen, die weergegeven wordt als een witte heuvel.

| Stammen en zoden...

De oude begrafenispraktijken van de Germaanse volkeren in Thüringen en Saksen (het huidige Duitsland), werden in 98 na Christus opgetekend door Tacitus. Zijn beschrijving van de crematie, het paardenoffer en de graven uit 'graszoden' werd in de 18^e eeuw vermeld door Jodocus Hermannus Nünningh in een essay over de toepassing van crematies tijdens de oudheid in Westfalen.

| Barbaarse beschavingen en rituelen

Met een tussenperiode van bijna 10 eeuwen stonden de Grieken en de Arabieren beiden perplex bij de indrukwekkende begrafenisrituelen in Midden- en Oost-Europa van de Scythen en de Russen. De barbaarsheid, de duur en de complexiteit van de begrafenisrituelen en de immense omvang van de tumuli boven de grafkamers laten ons ook vandaag niet onberoerd. Dat was echter ook de intentie van onze voorouders: de herinnering levend houden.

| Van de oude naar de nieuwe wereld

In de 16^e eeuw volgden de ontdekkingsreizen naar Amerika elkaar op. In de beschrijvingen van de protestantse of katholieke kolonisten worden nu eens de wreedheden van de autochtone bevolking belicht en dan weer een verloren Eden, afhankelijk van het standpunt van de auteur. De documentatie en de fascinerende illustraties van de lokale rituelen en het bijgeloof gaan gepaard met heel wat aannames en verzinsels. Toch blijven deze getuigenissen van grote etnisch-historische waarde.

John J. Egan, *Ferguson Group*. *The landing of General Jackson* / Temperaschilderij op katoenen mousseline
Images courtesy Saint Louis Art Museum, Eliza McMillan Trust 34:1953.

| Reis naar het land van de *mound builders*

Montroville W. Dickeson (1810-1882), een Amerikaanse arts en amateurarcheoloog, zou tussen 1837 en 1844 meer dan duizend indiaanse tumuli hebben bezocht. Deze pionier in het gebruik van stratigrafische doorsnedes verzamelde tienduizenden objecten, gedocumenteerd met kaarten, tekeningen, foto's en ook een enorm panorama geschilderd op doek in 1876.

Het monumentale panorama van de Mississippi : een uitzonderlijk document

Het werk van John J. Egan is gigantisch en telt 25 opeenvolgende taferelen met een hoogte van 2,28 meter en een totale lengte van 106,07 meter! Deze film *avant la lettre* werd vertoond in een rondreizend theater dat de illusie van beweging creëerde, en ging gepaard met een licht- en geluidspektakel en rookeffecten. Het panorama is zo lang dat de afbeeldingen tussen twee voorstellingen in niet opnieuw werden 'teruggespoeld'. 's Ochtends werd met andere woorden de afvaart van de rivier getoond en 's avonds kreeg het publiek de opvaart te zien. Het werk raakte in de loop der tijd beschadigd en wordt sinds 2011 gerestaureerd in het Saint-Louis Art Museum. In 2020 moet het weer in al zijn glorie te zien zijn.

John J. Egan, *Huge Mound and the Manner of Opening Them*, en (beneden) *Circleville Aboriginal Tumuli, Cado Chiefs in Full Costume and Youths at Their War Practice* / Temperaschilderij op katoenen mousseline. Images courtesy Saint Louis Art Museum, Eliza McMillan Trust 34.1953.

1.3. De onweerstaanbare aantrekkingskracht van de tumulus

| Kort overzicht van de opgravingstechnieken

De plundering en opgraving van tumuli door nieuwsgierigen, antiquairs of rovers werd vaak ingegeven door legenden. Afhankelijk van de geschiedkundige interesse of het winstbejag verlopen de opgravingen nu eens snel en vernielzuchtig en dan weer zorgvuldig en gedocumenteerd.

Er zijn al beschrijvingen bekend over de opgraving van tumuli sinds de 16^e eeuw. Naturalisten en ‘antiquairs’ op zoek naar fossielen en mooie objecten beginnen zich geleidelijk aan te inspireren op de observatiepraktijken van geologen. In 1692 analyseert Johan Daniel Major de beste manier om een tumulus te onderzoeken. Twee eeuwen voor iemand anders vergelijkt hij de voordelen van opgravingen aan de hand van een kwadrant met die van een transversale doorsnede om alle bouwlagen te kunnen observeren. Tijdens de 19^e eeuw wordt de complexiteit van deze bouwwerken en hun omgeving vaak genegeerd en focussen de onderzoekers vooral op rijke grafgiften.

Opgravingen in Taylor's Low Barrow, Verenigd Koninkrijk, door T. Bateman. Gravure van F. W. Lock die het titelblad vormde van Stephen Isaacsons gedicht *Barrow-Digging*, by a Barrow-Knight © Sheffield Museums.

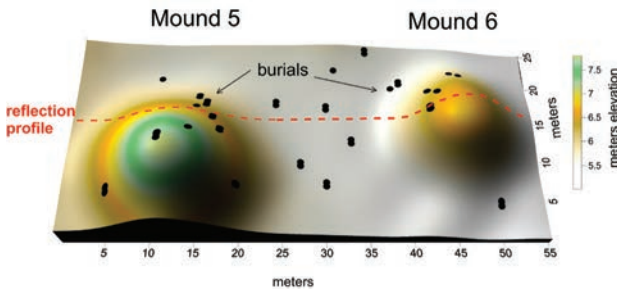

Opravingen in Seron, België, in 2018
Foto P.-M. Warmier © SPW-AWaP.

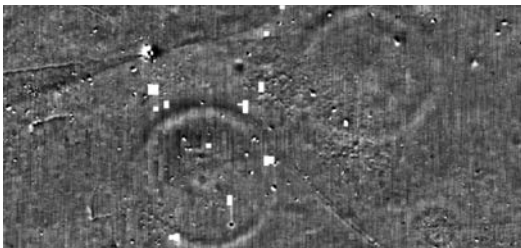

Opravingen in Jelling, Denemarken, in 1942 / Foto J. Kornerup
© Nationalmuseet, Kopenhagen.

In de loop van de 20^e eeuw raakt het principe van zogenaamde stratigrafische opgravingen (laag per laag) algemeen ingeburgerd. Dankzij lucht- en satellietbeelden en de ontwikkeling van geomagnetische en elektromagnetische technieken, zoals radar en lidar (lasermetingen op grote hoogte), kunnen verdwenen structuren vandaag opgespoord worden zonder een spade in de grond steken. Op die manier wordt het onderzoek veel doeltreffender en kunnen duizenden voorheen onbekende tumuli in kaart gebracht en bijgevolg ook beter beschermd worden. Dankzij digitale beeldvorming en kleiner wordende IT-apparatuur wordt het vastleggen, modelleren en weergeven van tumuli en hun inhoud een stuk eenvoudiger.

3D-model van tumulus 5 en 6 in Mapoon, Australië. Opsporing van tombes met radar / 3D-modellering Lawrence B. Conyers, Emma St. Pierre en Mary-Jean Sutton © University of Denver, VS & Virtus Heritage, Australië.

Magnetische prospectie, Mbacké, Madina 3, Senegal / Beeldmateriaal M. Posselt, PZP GbR, na S. Magnavita © Deutsches Archäologisches Institut, KAAK, Bonn, Duitsland. DOI: 10.1080/0067270X.2017.1290200.

De kijk van de prehistoricus

“Tumulus. Dit Latijnse woord dat (graf)heuvel betekent, verwijst naar een rond of ovaalvormig monument in aarde of steen (in dat laatste geval is het woord ‘cairn’ meer geschikt) dat meestal een of meerdere graven bedekt. Deze bouwwerken verschenen omstreeks het midden van het vijfde millennium voor Christus en hielden verband met het megalithisme. Ze zijn in bepaalde gevallen zorgvuldig afgewerkt (buitenbekleding, randen) en kunnen vrij omvangrijk zijn, zoals de tumuli in de regio van Carnac (Bretagne, Frankrijk), het eiland Jersey (La Hougue Bie) of het Verenigd Koninkrijk (West Kenneth). Sommige zijn zelfs ronduit gigantisch, zoals Silbury Hill (Wiltshire, Verenigd Koninkrijk), met een geschat volume van meer dan 350.000 m³.

Tumuli komen voor op diverse locaties op aarde, waaronder ook China. In Europa werden ze talrijker met de veralgemening van de individuele graftombe tijdens de bronstijd (Únětice-cultuur, Armoricaanse tumuli en Wessex-cultuur), en ook in de ijzertijd werden ze door bepaalde bevolkingsgroepen gebouwd. De tumuli bleven in gebruik tot in de oudheid. De constructies werden soms in grote aantallen opgetrokken en vormden dan heuse necropolissen, maar hadden te lijden onder de verstedelijking en onder de algemene afvlakking van de bodem door de landbouw. Archeologische prospectie vanuit de lucht wijst ons vandaag op het bestaan van een groot aantal cirkelvormige greppels. Het is waarschijnlijk dat een deel ervan oude tumuli betreft die vandaag volledig met de grond gelijk gemaakt zijn.”

A. Leroi-Gourhan, *Dictionnaire de la préhistoire*, Parijs, 1988.

... en van de klassieke archeoloog

“Tumulus. Een opeenhoping van aarde boven een of meerdere graftombes, zowel om die aan te duiden als ze te beschermen door ze minder toegankelijk te maken. Een ander woord in het Nederlands is ‘grafheuvel’.

Een tumulus kon sterk variëren in grootte (van een eenvoudige hoop aarde van enkele tientallen centimeters ter grootte van een lichaam tot monumenten met indrukwekkende afmetingen), maar ook in vorm (cirkelvormig/ovaal) en hoogte (puntig/afgerond/afgevlakt).

Een tumulus was vaak een ordeloze opeenhoping van bouwmaterialen als aarde en steen, maar kon ook bestaan uit verschillende, zorgvuldig over elkaar heen gelegd lagen om de structuur van het geheel te versterken. Ze waren al dan soms bedekt met platte stenen, platen, grote keien enz. en konden ook worden afgebakend, bijvoorbeeld door een omgordende muur/cirkel aan de basis of verschillende lagen (bak)steen die de constructie verstevigden en een architecturale meerwaarde verleenden. Deze muur kon een zekere hoogte bereiken en bestaan uit ruwe of bewerkte elementen die samengevoegd of gecombineerd werden tot een of meerdere lagen (...).”

R. Ginouvès, C. Bouras en J.J. Coulton, *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine*. Boek 3. *Espaces architecturaux, bâtiments et ensembles*, Rome, 1998.

Overzicht van de A'ali-begraafplaats in de woestijn van Bahrein, omstreeks 1960 / Foto P. V. Glob © Moesgaard Museum.

2. Tijdloosheid en universaliteit

2.1. Tumuli... een wereld op zich

Hoewel ze er eenvoudig uitzien, afhankelijk of ze gebouwd zijn door één persoon, een familie of een hele gemeenschap, verbergen tumuli vaak een of meerdere graven. Deze kunnen in de loop van vele generaties bijgevoegd zijn, maar sommige zijn ook vrij modern. Soms worden ook collectieve of massagraven teruggevonden.

Tumuli zijn de eerste monumentale verwezenlijkingen van de mens en komen voor overal waar de mens zich permanent vestigde, van afzonderlijke exemplaren tot uitgestrekte necropolissen. Hun bouw bakent ook de gebieden af die werden doorkruist door nomadische bevolkingsroepen. Belangrijke aspecten hierbij zijn de kennis en de mankracht waarop een beroep kon worden gedaan.

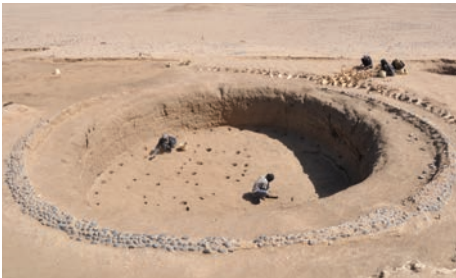
Op verschillende continenten verzekert de culturele toe-eigening van tumuli - door hedendaagse gemeenschappen die de erfgenamen zijn van deze eeuwenoude tradities - ook hun bescherming. Hun vrijwaring wordt opgelegd door de koning, keizer of regering, die de tumuli erkent als symbolen van nationaal belang.

Nemrut Dag, Turkije, 69-34 v. Chr. / Foto Klearchos Kapoutsis.

Daisenryo Kofun, Japan, 5e eeuw na Chr. / Foto Sakai City Government.

Koninklijke graftombe in Kerma, Soedan, 3e millennium v. Chr. Foto Matthieu Honegger, Zwitserse archeologische missie in Kerma.

Ramabhar Stupa, India, 3e eeuw v. Chr. tot 5e eeuw na Chr. Foto Daniel Dispain.

2.2. Tonen, verbergen... De bouw van een tumulus

| Bouwmaterialen

Deze lokale bouwtradities hangen sterk af van de beschikbare materialen en van de mogelijkheid om zeldzame grondstoffen in te voeren uit andere streken. Op locaties overal ter wereld worden dan ook tumuli aangetroffen uit materialen die uiteenlopen van aarde, zand, stenen en allerlei afzettingen tot schelpen, koralen, ongebakken stenen en turfblokken. Afhankelijk van de grootte en de complexiteit van de tumulus worden muurtjes van stapelstenen, rechtopstaande stenen, houten palen of greppels gebruikt om het terrein of de grafheuvel zelf in te delen.

| Bouwtechnieken

- Ophoging, begrinding of bevloering van de bodem
- Stabilisering van de verschillende lagen om de erosie van de flanken tegen te gaan.
- Afbakening en ondersteuning van de basis van de grafheuvel met een onderbouw (soms in stapelstenen), met aaneensluitende orthostaten (grote rechtopstaande stenen), peristalieten (cirkels van rechtopstaande stenen) of houten palen.
- Stutten van de gewelven en plafonds met hout, stapelstenen of steenplaten om te vermijden dat de soms diverse en boven elkaar liggende doorgangen, corridors en kamers zouden inzakken.
- Aanbrengen van de buitenbedekking aan de ingangen of op elk terras van grafheuvels met meerdere niveaus.

Orthostaten van een grote grafkamer met twee beuken, Menga, Spanje, 4^e millennium v. Chr. / Foto Olaf Tausch.

Houten grafkamer, opgravingen in 1890, Magdalenenberg, Duitsland / Foto Michelis.

| Interne structuur

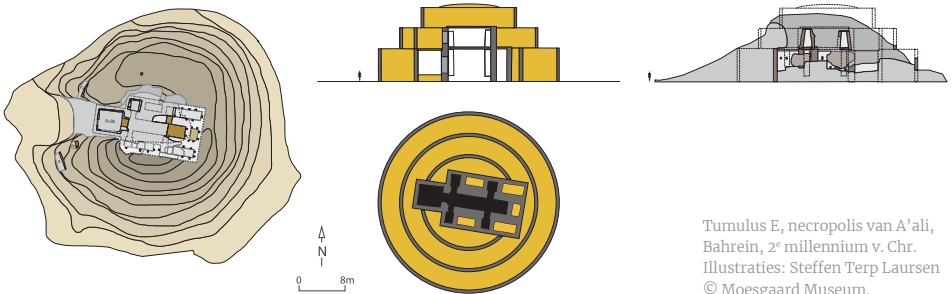
Uit de verschillende lagen van een tumulus kunnen de organisatie van het bouwproject of de verschillende afzonderlijke gebruiks- en ophogingsfasen worden afgeleid. Zodra er overledenen werden begraven, werden de grafkuilen verzegeld en de grafkamers afgesloten. Bepaalde collectieve grafkamers, zoals dolmens, werden pas bedekt nadat ze niet langer werden gebruikt. Daarna werden de hellingen van de heuvel vaak gebruikt om (de as van) nieuwe overledenen te begraven. Tumuli met gangen werden soms pas na een hele lange gebruiksperiode definitief afgesloten. Ze tellen dan vaak een of meerdere kamers (al dan niet met alkoven), die gedurende vele generaties in gebruik waren.

Buitenzijde van de cairn van Barnenez, 4^e millennium voor Chr., Frankrijk, waarin de toegangen tot de gangen van de verschillende grafkamers zichtbaar zijn / Foto Xavier Care.

| Aanpassing, uitbreiding

In sommige gevallen werden er gangen vergroot en toegevoegd binnen het volume van een reeds bestaande tumulus. De tumuli werden met behulp van aarde of steen vergroot of verhoogd, soms ook door eerdere bouwwerken te bedekken, en bevinden zich in bepaalde gevallen naast of tegen elkaar. De oorspronkelijke, al dan niet verplaatste graven, menselijke resten en leeggemaakte grafkuilen illustreren de vaak complexe sociale en culturele beweegredenen van de gebruikers.

Tumulus E, necropolis van A'ali, Bahrein, 2^e millennium v. Chr. Illustraties: Steffen Terp Laursen © Moesgaard Museum.

| Aardse en hemelse landschappen

De ruimtelijke indeling van een site kan ons meer vertellen over de tradities van een hele gemeenschap, maar omgekeerd ook de macht aantonen van een bepaalde elite. De keuze voor een bepaalde natuurlijke, heilige of gewijde site kan een spirituele betekenis hebben of net een heel pragmatisch politiek doel.

De observatie van de hemel (met name van de zon en de maan) en de berekening van de jaar- en seizoencycli speelden een belangrijke rol bij het ontwerp, de bouw en de inplanting in het landschap van heel wat megalithische en tumuluscomplexen. Hieruit kan de noodzakelijke kennisoverdracht binnen de gemeenschappen worden afgeleid en de impact ervan op gebruiken die soms ook vandaag nog deel uitmaken van het mondelinge en immateriële erfgoed.

Simulatie van de winterzonnenevende, Newgrange, Ierland / Foto Seán Doran © Centre for Archaeology and Innovation Ireland.

Koninklijk Graf 8, necropolis van A'ali, Bahrein, 2^e millennium v.Chr. / Foto Karl Hjalte Maack Raun © Moesgaard Museum.

3. Chronologie van de Europese tumuli

De eerste tumuli in Europa

Nicolas Cauwe

Neolithicum (6000 tot 2200 voor Chr.)

Bronstijd (2200 voor Chr. tot 800 voor Chr.)

In het 5^e millennium voor onze tijdrekening verschenen in het Bekken van Parijs voor het eerst tumuli boven individuele graven. Het gaat om de oudste bekende grafmonumenten in onze streken. Kort daarna, en zonder dat er enig verband was met deze eerste grafheuvels, werden van Ierland en Bretagne tot Portugal ‘dolmens’ gebouwd. Deze bevatten soms de resten van meerdere overledenen. Boven deze grafkamers werden vaak tumuli gebouwd om aan te geven dat ze niet langer gebruikt werden. Vanaf het vierde millennium voor Christus in het Middellandse Zeegebied en wat later in onze contreien kende de samenleving ingrijpende veranderingen, met onder meer de opkomst van een strijdersklasse. Tegelijk merken we dat ook de begrafenisgebruiken veranderen: individuele graven vervangen collectieve graftombes en worden vaak bedekt met een tumulus. Deze kunnen vandaag opgespoord worden aan de hand van luchtfoto’s. Op die manier werden in Vlaanderen bijvoorbeeld tientallen grafheuvels uit de bronstijd ontdekt. Meer naar het zuiden van België toe bevinden zich ook verschillende necropolissen met tumuli.

Buitenkant van tumulus F van Bougon, 5e millennium v. Chr., Frankrijk. Deze 72 m lange structuur omvat twee dolmens uit verschillende tijdperiodes / Foto Nicolas Cauwe.

Tumuli van prinsen en krijgsheren

Eerste ijzertijd – Hallstatt-periode (800 tot 450 v. Chr.)

Tweede ijzertijd – La Tène-periode (450 tot 30 v. Chr.)

Tijdens de eerste ijzertijd (Hallstatt-periode) werden tientallen hooggeplaatste personen alleen of als koppel begraven onder grote tumuli, samen met praalwagens met vier wielen, paardentuig en jukken. Daarnaast bevatten ze ook eet- en drinkserviezen uit brons en beschilderd aardewerk, een gebruik dat via de Etrusken ontleend werd aan de Grieken. Bovendien wijzen voorwerpen in goudsmeedwerk en kostbaar textiel erop dat de elite van die tijd over de mogelijkheid beschikte om bijzonder zeldzame objecten te verkrijgen. In de late Hallstatt-periode werden overal in Keltisch Europa gelijkaardige grafmonumenten opgetrokken. Ze bevonden zich vaak dicht bij versterkte machtscentra en weerspiegelen de evolutie van de samenleving. Tijdens de tweede ijzertijd (La Tène-periode) zorgde de opmars van de Keltische cultuur voor diepgaande veranderingen in het sociaal-politieke systeem en ontstonden er heel wat lokale machtscentra. Kenmerkend voor hun graven onder tumuli zijn de strijdwagens met twee wielen. Geleidelijk aan nemen de rijke grafgiften echter af en wordt ook meer en meer gebruikgemaakt van crematie.

Reconstructie van de grafkamer van Hochdorf / Foto Simone Stork © Keltenmuseum Hochdorf/Enz.

Hottomont, België, 1^e-3^e eeuw na Chr. / Foto Guy Focant © SPW-AWaP.

| Romeinse tijd (30 v. tot 450 na Chr.)

Vanaf de eerste eeuwen van onze tijdrekening neemt het afdekken van graven van hooggeplaatste personen met een monumentale aarden grafheuvel duidelijk toe in het noorden van het Romeinse Rijk. In de omgeving van de stad Tongeren zijn in het landschap zelfs tientallen voorbeelden te vinden. Deze tumuli vertellen ons meer over de toenmalige begrafenisrituelen en leveren naast sporen van crematies en asverstrooiing ook vaak eetserviezen op.

Qua grafgiften zien we vooral persoonlijke accessoires, zoals lampen, stoelen, kisten, toiletbenodigdheden, jachtwapens, speelpenningen en schrijfmateriaal. Symbolische en verondersteld magische objecten zoals muntstukken en voorwerpen in amber, giet of bergkristal vertellen ons meer over het bijgeloof en de overtuigingen van die tijd. In een aantal graven uit de 2^e en de 3^e eeuw werden restanten teruggevonden van paardentuig en van de wagen van de rouwstoet. Uit de stereotype inkleding en de monumentaliteit van het graf kunnen de sociaal-economische status van de overledene, zijn privileges en zijn macht worden afgeleid. Aan de grenzen van het Romeinse Rijk tonen de tumuli de meer conservatieve gebruiken van volkeren die nog op zoek waren naar een eigen identiteit.

Haillot, België, tombe 1 met cirkelvormige greppel, 7^e eeuw na Chr. / Foto Raphaël Vanmechelen © Archeolo-J.

| Vroege middeleeuwen (450 tot 960/990 na Chr.)

Het einde van de Romeinse tijd wordt gekenmerkt door de veralgemening van het begraven van de overledene en het verdwijnen van de meest monumentale graven. In de zogezegd 'barbaarse' koninkrijken van de 5^e eeuw na Chr. werden wel koninklijke grafheuvels gebouwd, onder meer onder invloed van de nomadische volkeren uit Oost- en Centraal-Europa, met als meest emblematische voorbeeld de Hunnen. In de tumulus van Childerik I in Doornik tonen de kledij, wapens en andere grafgiften aan hoe de elite relaties onderhield met de rest van Europa en met het Oost-Romeinse Rijk. In de loop van de 6^e eeuw werden naast deze uitzonderlijke monumenten ook de graven van de lokale aristocratie bedekt met kleine grafheuvels, in bepaalde gevallen omringd met palen of greppels. Tijdens de 7^e eeuw na Chr., toen onze streken tot het christendom werden bekeerd, zijn de grafgiften in de grafheuvels en necropolissen met tumuli eerder symbolisch, stereotiep en minder overvloedig. Het gebeurde ook dat prehistorische en protohistorische tumuli hergebruikt werden, zeker in Angelsaksische en Scandinavische streken, waar tussen de 7^e en de 10^e eeuw bijzonder imposante tumuli met schepen werden gebouwd. Daarna werden tumuli verboden door het christendom.

Kanonnen in positie op twee van de drie tumuli van Grimde tijdens de belegering van Tienen in 1604. Anno 1604 den 27en Apprielmenden die muetneiders met secours vandie queusen Tienen te overvallen (...) © KBR, Manuscrits, 22089, fol. 243.

4. Perceptie en gebruik van tumuli

| Verder gebruik en hergebruik

In heel wat culturen werden tumuli ook nog door de volgende generaties gebruikt. Er zijn zelfs gevallen bekend waar na het bouwen nog tientallen extra graftombes werden toegevoegd. Andere tumuli werden pas lang na het achterlaten ervan opnieuw in gebruik genomen als begraafplaats, soms doelbewust, maar soms ook gewoon toevallig.

| Verbod op het gebruik van heidense tumuli

De intrede van het christendom betekende het einde van het gebruik van tumuli in Europa. Dat gebeurde echter niet overal gelijktijdig. Aan het begin van de middeleeuwen, een periode gekenmerkt door aanzienlijke sociale en politieke onrust, werden oude tumuli opnieuw in gebruik genomen. Er werden zelfs nieuwe exemplaren gebouwd door groepen die zich op die manier wilden afzetten tegen het christendom.

| Tumuli en heiligheid

Tijdens de middeleeuwen beschrijft men hoe vereerde overledenen vanuit een tumulus naar een kerk of een gewijde begraafplaats werden overgebracht. Daarbij was het echter soms de bedoeling om heidense voorouders achteraf te christianiseren.

Afbeelding van Jelling
J. Kornerup,
*Kongehøiene i Jelling
og deres Undersøgelse
efter Kong Frederik
VII's Befaling i 1861*,
Kjøbenhavn, 1875.
© Nationalmuseet,
Denemarken.

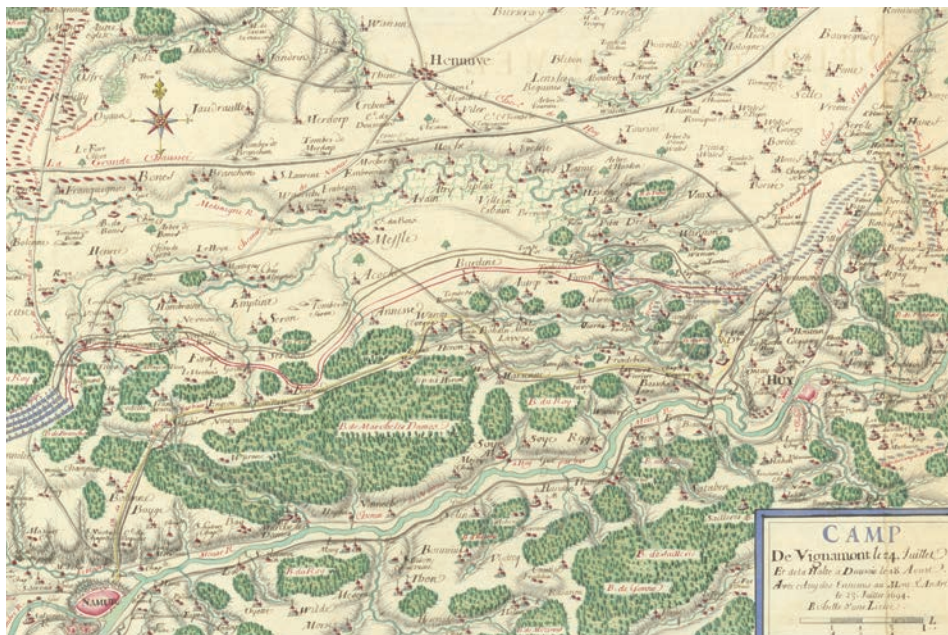
| De tumulus als politiek instrument

In Gamla Uppsala wordt een spectaculaire groep tumuli toegeschreven aan de legendarische stichters van Zweden in de 6^e eeuw na Christus. Tijdens de 19^e eeuw werd de echtheid van deze grafheuvels echter in twijfel getrokken, waarop de toekomstige koning Karel XV de site liet onderzoeken in 1846 om dit identiteitssymbool van de natie in eer te herstellen. Dankzij het onderzoek kon bevestigd worden dat de tumuli wel degelijk de resten bevatten van de Svearleiders uit die tijd.

Recenter werd na lange diplomatische onderhandelingen tussen Griekenland en Noord-Macedonië de vlag van het nieuwe land aangepast. Er stond namelijk een zon op geïnspireerd door de *larnax* van Philippus II van Macedonië, de vader van Alexander de Grote, die ontdekt was tijdens het onderzoek van zijn tumulus. Dit symbool werd door de Macedoniërs geclaimd als bewijs van hun antieke afstamming, maar door de Grieken betwist.

Karel XIV in Gamla Uppsala in 1834, Zweden / Olieverf op doek, Johan Way © Nationalmuseum, Stockholm.

Kamp van Vignamont op 24 juli en kamp tijdens de stop in Dausois op 18 augustus (...) in Pennier, *Camps et ordres de marches de l'armée du Roy, en Flandres (...)* en l'année 1694 : levez sur les lieux et dessinez par le Sr. Pennier géographe et ingénieur du Roy, S.I.: s.n. [1694-] © KBR, Kaarten en plannen, IV 12484.

5. Tumuli in het moderne en hedendaagse landschap

Olivier Latteur

De meeste tumuli werden van meet af aan gebouwd om de aandacht te trekken van voorbijgangers en reizigers. Ze waren bedoeld om de herinnering aan de overledene levendig te houden en de rijkdom en het prestige van zijn familie in de verf te zetten. Ze werden over het algemeen dan ook opgetrokken op plaatsen waar ze door zo veel mogelijk mensen konden worden gezien. Het is bijgevolg niet toevallig dat Romeinse tumuli zich zowel in België als het Verenigd Koninkrijk vaak langs wegen uit de oudheid bevinden, op een locatie die door de bouwers gekozen werd om een goede zichtbaarheid te verzekeren.

Tumulus van Saventhem, België. *Relatio de antiquitatibus 1509 apud Bruxellam inventis*, Sammlung von Handschriften und alten Drucken, Cod. 3324, Fol. 8v°
© Österreichische Nationalbibliothek.

Sint-Michielskapel op de tumulus van Carnac, Frankrijk
Foto Jean Englebert.

De impact van deze grafheuvels op het landschap is vooral merkbaar tijdens de Moderne Tijd (16^e-18^e eeuw). In deze periode was er immers een sterke stijging van het aantal geschreven en cartografische bronnen, waarop de tumuli duidelijk zichtbaar zijn naast bossen, rivieren, wegen en reliëfelementen. In vergelijking met eerdere periodes is zo een veel betere documentatie mogelijk. Bovendien was de verstedelijking toen veel minder intens dan tijdens de periode vanaf de 19^e eeuw.

In de 17^e eeuw vermeldden militaire cartografen een groot aantal vandaag verdwenen tumuli. Deze grafheuvels vormden niet alleen referentiepunten bij verplaatsingen van troepen in de streek, maar waren hoogstwaarschijnlijk ook nuttige locaties om het omringende platteland te observeren.

De kenmerken, de hoogte en de aanwezigheid van indrukwekkende bomen op de top van tumuli werden beschreven door verschillende reizigers, zoals antiquairs Abraham Ortelius en Jean Vivien (1575) of de uit Doornik afkomstige Philippe de Hurges (1615).

Toen hij in 1615 door Haspengouw reisde, schreef hij: *“Les tumulus servent encore à ceux du voisinage, (...) qui (...) perduz ou esgarez en leur chemin (...), les voiant, (...) se reconnoissent aussitost et voient où ils doibvent tirer, si bien que si l'on n'est sot, yvre ou aveugle, on ne peut se perdre ny fourvoyer, de jour ou au clair de la lune, en ces cartiers.”*

| Heuvels van vroomheid en heuvels van gerechtigheid

Op de top van grafheuvels werd soms een kerk of kapel en soms een galg opgericht om bepaalde individuen rechtstreeks naar het graf te leiden! De kerken en kapellen waren bedoeld om elke vorm van bijgeloof tegen te gaan, en de galgen toonden aan dat de rechterlijke macht hoog boven dergelijke eeuwenoude plaatsen stond. In beide gevallen werd de betekenis van wat eigenlijk niet meer is dan een bult in het landschap, ten volle uitgebuit.

| Herdenken, tonen, verbergen

De Amerikaanse Burgeroorlog en de Eerste en Tweede Wereldoorlog vormden de aanleiding voor de bouw van verschillende spectaculaire herdenkingsmonumenten en collectieve graven in de vorm van tumuli, zowel in de VS als in Europa.

Op Victoriaanse begraafplaatsen werden tumuli gecombineerd met indrukwekkende neoklassieke monumenten tot rustplaats voor belangrijke families en persoonlijkheden. Tegelijk kon een tumulus echter ook discreet de resten beschermen van illustere overledenen. In Ravenna werden de beenderen van Dante Alighieri bijvoorbeeld van maart 1944 tot december 1945 tijdelijk in veiligheid gebracht onder een kleine anonieme heuvel in een openbare tuin, ver van de bombardementen en nieuwsgierige blikken, vooraleer ze weer naar zijn intact gebleven mausoleum werden verplaatst.

Elks Lodge, Verenigde Staten / Foto Emily Ford.

Columbarium van Willow Row Barrow, een eigentijdse tumulus uit 2016, Verenigd Koninkrijk.
© Sacred Stones Limited

6. De hedendaagse tumulus

| Tussen verbeelding en marketing

Ook vandaag nog zijn tumuli bijzonder intrigerende getuigen van de verschillende beschavingen en geloofsovertuigingen door de eeuwen heen. Ze nodigen uit om terug te grijpen naar oude vormen van spiritualiteit of op zoek te gaan naar nieuwe varianten. Occasioneel vormen tumuli nog steeds het decor van praktijken die soms dicht aanleunen bij de esoterie.

In avonturen- en politieromans en -films vormen tumuli niet alleen het decor, ze ontpoppen zich soms zelfs tot volwaardige personages. Elke verwijzing naar tumuli in de titel van een stuk, de naam van een muziekgroep of de titel van een album roept een poëtische, mysterieuze sfeer op, een sfeer van animisme, paganisme of zelfs satanisme, naargelang het gaat om wereldmuziek, *pagan black metal* of op oude mythologie geïnspireerde *progressive folk metal*.

De toe-eigening van het symbolische beeld van tumuli in de lokale cultuur inspireert ambachtslieden, ondernemers en handelaars. Langs de aloude Romeinse wegen van Haspengouw maken tal van eetgelegenheden en kroegen gebruik van de naam 'Tumulus' en bakkers verkopen er zelfs 'tumuluschocomousse'.

| Onderhoud, inzicht, bescherming

Als sinds de oudheid zijn tumuli vaak hinderlijk in velden, voor wegen of voor bouwwerken. Ook werden ze overal volop gebruikt voor bouw materiaal om nieuwe constructies mee op te trekken.

Nu de druk van de verstedelijking, de wegenbouw en de bouw van industriële of artisanale sites toeneemt, worden vandaag dankzij de verplichte preventieve archeologie bij bouwprojecten, bepaalde exemplaren herontdekt.

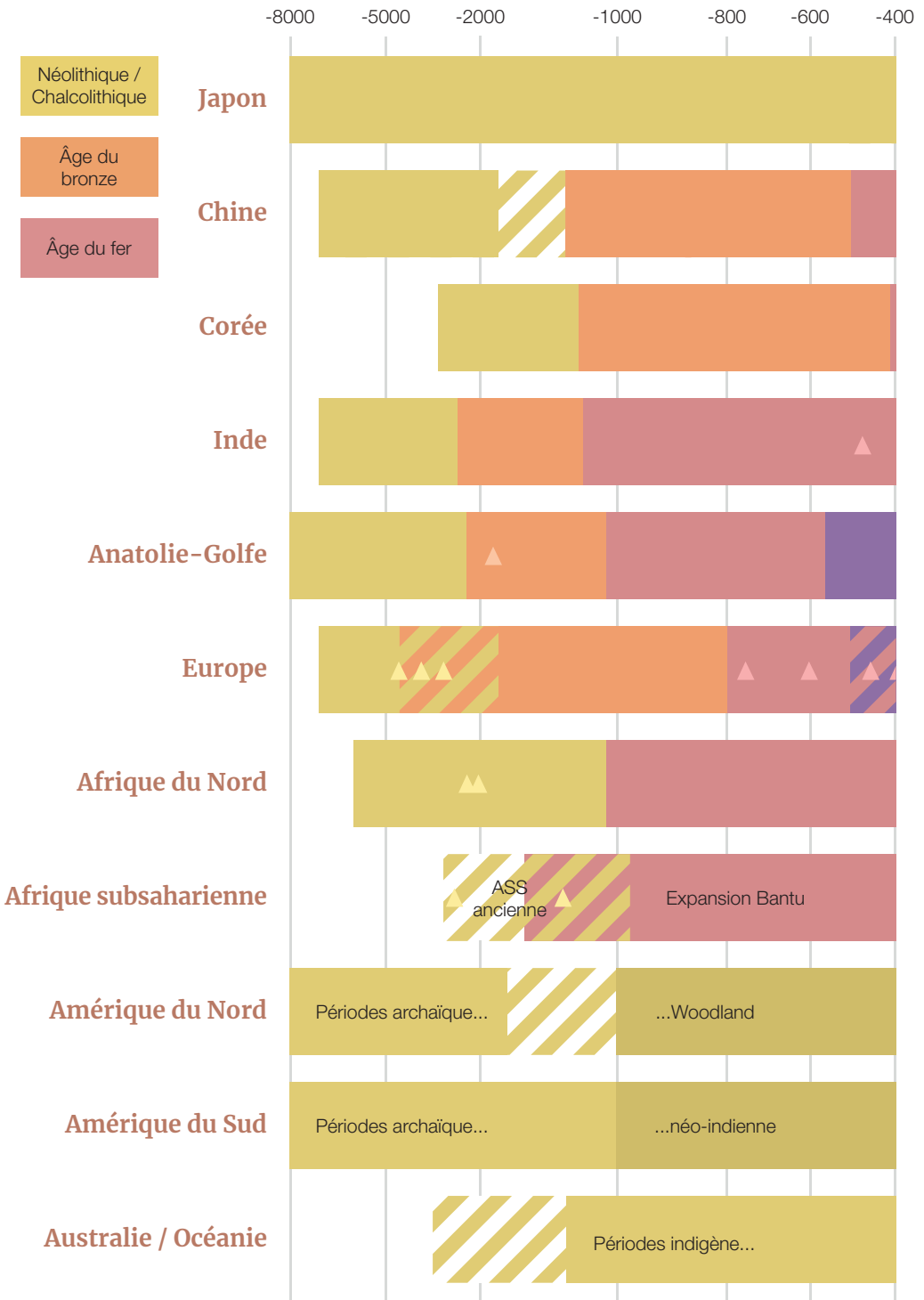
Dankzij nationale overheden of de Unesco worden tumuli tegenwoordig vaak beschermd als cultureel en historisch patrimonium, als nationaal of identiteitssymbool, als heilige of zelfs verboden plaats of zelfs om hun landschappelijke en milieuwaarde.

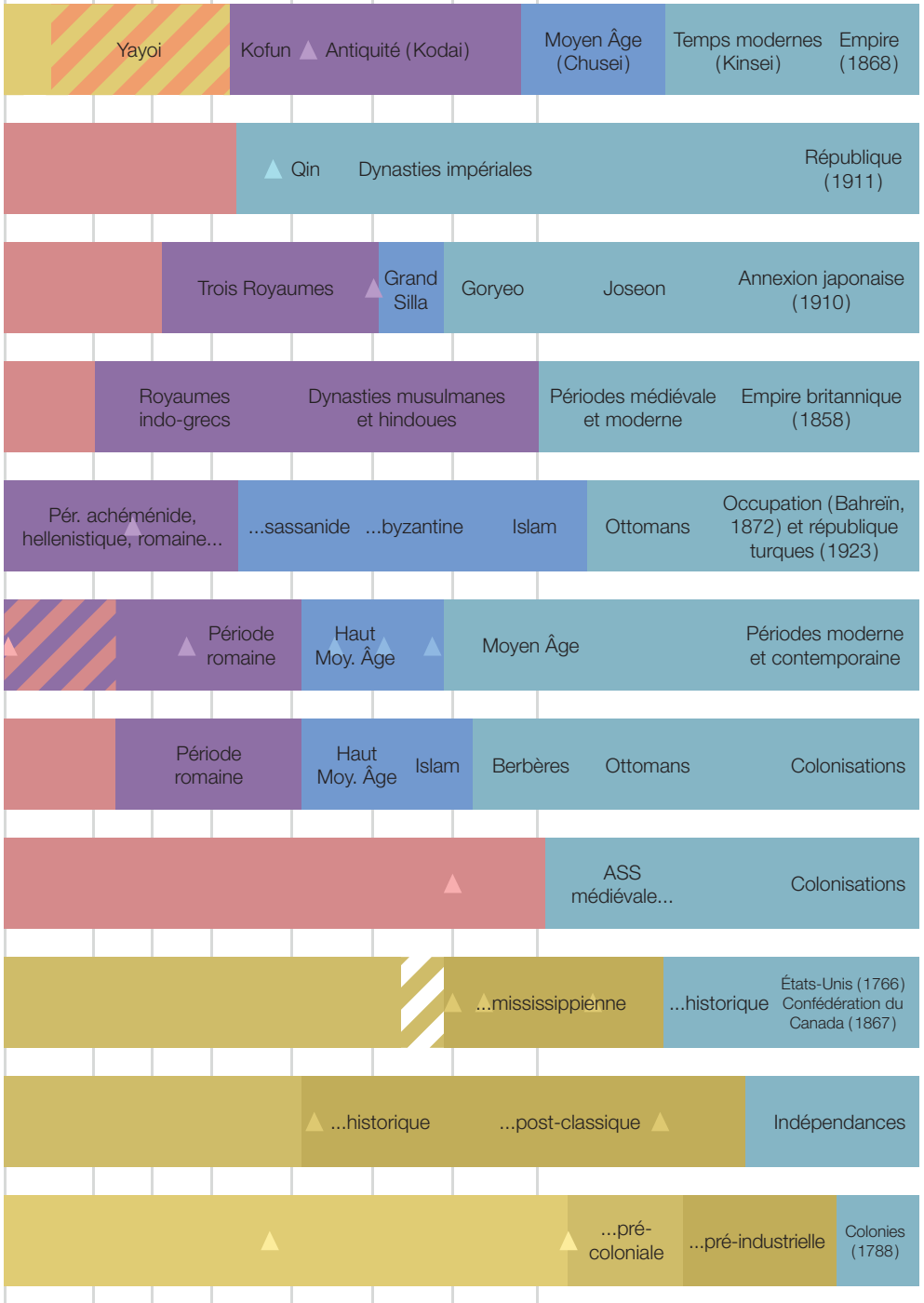
Tumulus van Etal-Berder midden in een private verkaveling, Larmor Baden, Bretagne, Frankrijk.

Tumulus H, necropolis van A'ali, Bahrein, vastgoeddruck in 2012
Foto Karl Hjalte Maack Raun © Moesgaard Museum.

-400 -200 0 200 400 600 1000 1200 15e-16e s. 17e-18e s. 19e-20e s.

TU AULUS

**UCLouvain, Musée L, CRAN en CSSA
hartelijk danken voor hun bijdrage aan deze tentoonstelling :**

Gastsprekers

Raymond Brulet, Nicolas Cauwe, Marco Cavalieri,
Christian Frébutte, Florence Gaignerot-Driessen,
Anne-Donatienne Hauet, Allard Mees.

Verleners van museumverzamezlingen

Archeolo-J ; AWaP ; Musée archéologique d'Arlon ; Musée
archéologique de Namur ; Musée des Celtes, Libramont ;
Musées royaux d'art et d'histoire, Bruxelles ;
Société archéologique de Namur.

Illustratie, fotos, videos en voorbereiding van de verzamelingen

‘À creuser’ : Ignace Incoul, Céline Piret, David Waterman, Alexis Waterman,
Alicia Wampach et Corentin Massart ; Jean-Louis Antoine, Yann Arthus-Bertrand,
Laurence Baty, Marion Bindé, René Branders, Aaron Brown, Florence Carlier,
Lawrence B. Conyers, Alan Cressler, Jean-Paul Cros, Daniel Dispain, Jean Englebert,
Cécile Evers, Guy Focant, Emily Ford, Valérie Ghesquièrre, Philippe Goris,
Charles-Adelin Herinckx, Matthieu Honegger, Anne-Sophie Hoornaert,
Véronique Hurt, Klearchos Kapoutsis, Luc Laporte, Olivier Latteur,
Steffen Terp Laursen, Fiona Lebecq, Annick Lepot, Claire Massart, Benoît Munier,
P. Odvody, Jean Plumier, Axel G. Posluschny, Elodie Richard, Emma St. Pierre,
Lise Saussus, Sonja Souvenir, Simone Stork, Mary-Jean Sutton, Paul Turner,
Amélie Vallée, Kris Vandervorst, Bernard Van Brussel, Raphaël Van Mechelen,
Olivier Vrielynck, Jan van Ormelingen, Pierre-Michaël Warnier, Florence Zenner.

Agentschap Onroerend Erfgoed Vlaams-Brabant ;
Algemene Technische Ondersteuning, Mobiliteit en Openbare Werken
Vlaanderen ; École française d'Athènes, Mission Anavlochos ;
Instituut voor Landbouw en Visserijonderzoek Vlanderen ;
Keltenmuseum Hochdorf/Enz ; Keltenwelt am Glauberg ; Kulturhistorisch
museum, Universitetet i Oslo ; Maropeng SA ; Mission archéologique
suisse à Kerma ; Moesgaard Museum, Højbjerg ; Museums Sheffield
Nationalmuseum, Stockholm ; Rijksmuseum Amsterdam ;
Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz ; Sacred Stones Limited ;
Saint Louis Art Museum ; The Salisbury Museum ; The Trustees of
British Museum ; UCLouvain, BGSH ; University of Denver ;
Ville d'Antoing ; Virtus Heritage ; Wiltshire Museum.